

УДК 391.7:737.1/2 «16-19»

Волік К. С.

Прикарпатський національний
університет ім. В. Стефаника

ВИНИКНЕННЯ ТА ПОШИРЕННЯ КУЛЬТУРИ ДУКАЧІВ В УКРАЇНІ У XVII – ПОЧ. XX СТ.

Волік К. С. Виникнення та поширення культури дукачів в Україні у XVII – поч. XX ст. Стаття присвячена дослідженню проблеми виникнення та поширення в Україні XVII – поч. XX ст. культури носіння дукачів. Автор аналізує два основні напрямки в історії формування даного типу жіночих нагрудних прикрас: монетний та медальєрний. На основі аналізу вітчизняної та зарубіжної літератури, автором розглядаються основні періоди існування традиції носіння дукачів, їх територіальне та соціальне поширення. Висновки дослідження підкріплюються конкретними матеріалами з музейних та приватних колекцій України. Дослідження знаходиться як в теоретичній, так і практичній галузях.

Ключові слова: дукачі, нагрудні жіночі прикраси, монетні прикраси, медальєрика

Волик. К. С. Возникновение и распространение культуры дукачей в Украине в XVII – начале XX вв. Статья посвящена исследованию проблемы возникновения и распространения в Украине XVII – поч. XX культуры ношения дукачей. Автор анализирует два основных направления в истории формирования данного типа женских нагрудных украшений: монетное и медальерное. На основе анализа отечественной и зарубежной литературы, автором рассматриваются основные периоды существования традиции ношения дукачей, их территориальное и социальное распространение. Выводы исследования подкрепляются конкретными материалами из музейных и частных коллекций Украины. Исследование находится как в теоретической, так и практической области.

Ключевые слова: дукачи, нагрудные женские украшения, монетные украшения, медальєрика

Volik K. S. The emergence and spread of culture in Ukraine dukachey in 17 – early 20. The article investigates the problem of the origin and distribution in Ukraine 17 – early 20. Culture dukachey wearing. The author analyzes the two main directions in the history of the formation of this type of female pectorals: monetary and medal. Based on the analysis of the domestic and foreign literature, the author discusses the main periods of the tradition of wearing dukachey,

their territorial and social distribution. Conclusions of the study are supported by specific materials from museums and private collections in Ukraine. The study is both theoretical and practical field.

Key words: dukachi, lapel women's jewelry, coin jewelry, medalerika

Актуальність проблеми. Традиція носіння дукачів є полікультурним феноменом, витoki якого містяться в різних історико-культурних системах: і за часом формування, і за статево-віковими та етнічними ознаками. На наш погляд: за функціональними рисами дукач поєднує властивості монетних прикрас із рисами медальєрних виробів; за образно-стилістичними властивостями дукач є продуктом „низової” християнської культури, що при цьому містить чимало суто язичницьких, народних рис; зрештою, з точки зору культури повсякденності, традиція носіння дукачів демонструє переважно селянські або містечкові культурні стереотипи, а отже носієм та ретранслятором цієї традиції виступає переважно рустикальне середовище, з властивими йому ментальними (циклічність, автаркія, консерватизм, ієрархічність тощо) та семантичними ознаками (форма кола, як оберегова форма; специфіка рослинного декору та антропоморфних образів тощо).

Загалом, усі зазначені особливості суттєво впливають на процес виникнення традиції носіння дукачів, на їхню локалізацію та частотність використання в межах жіночих аксесуарів. Так само важливим видається нам дослідження даної проблеми і з точки зору вивчення комплексності використання дукачів разом із іншими типами нагрудних жіночих прикрас. Саме у такому контексті нами буде розглянуте питання культурно-історичного аналізу дукачів

Таким чином, **метою публікації** є аналіз проблеми виникнення та поширення дукачів в Україні.

Історіографія дослідження. Історіографія проблеми дукача, як традиційної народної прикраси в просторі української культури перебуває, на наш погляд, у стадії формування. Відсутність сучасних монографічних досліджень, безпосередньо присвячених проблематиці дукачів як традиційної жіночої прикраси, частково компенсується постійною увагою дослідників до окремих аспектів проблеми, аналізу локальних форм побутування культури дукачів (приміром, на Черкащині, Слобожанщині, у м. Ніжин, Батурин тощо), та характеристики окремих державних та приватних зібрань.

Результати дослідження. Дукач у своєму конструктивно-цільному, „класичному” вигляді є продуктом щонайменше XVII ст., натомість традиція нагрудних металевих прикрас має в Україні довгу історію.

Первинна форма монетної нашійної прикраси відома в Україні з часів античності і простежуються як в матеріальних знахідках автохтонного населен-

ня, так і в комплексах прикрас археологічних культур, що не закріпилися на території України.

Так, в побутовій культурі римлян існувала традиція носіння монет в якості нагрудних асамбляжів, яка, ймовірно, мала вплив на автохтонні традиції. Наприклад, Р. Забашта стверджує, що в культурно-історичній ситуації першої половини I тис. н.е. „присутність відповідного античного імпорту на теренах слов'янського розселення” засвідчує цілком очевидний вплив „на естетичні уподобання, образне бачення й засоби художньої мови” давніх слов'ян, про що „опосередковано свідчать екземпляри монет, перероблені на прикраси (підвіски, щиток персня, браслет тощо)” [3:21]. І хоча кількісно подібні знахідки не є значними, сам факт їхнього існування, на думку дослідника, вказує „на певний хід адаптації античного образотворення місцевим населенням”, в контексті якого навіть „простежується певна залежність між чисельністю знахідок монет-прикрас на землях „варварського світу” Центральної та Південно-Східної Європи” та „місцем їхньої локалізації стосовно кордону Римської імперії” [3:22].

Найбільш ранні т.зв. варварські наслідування римських монет із ознаками їхнього носіння в якості прикрас, ми зустрічаємо в західних районах України [5: 27, 33-34].

Відмітимо, що в матеріалі черняхівської археологічної культури на території України (Побужжя, Наддніпрянина, Слобожанщина) перетворені на підвіски монети складають окрему групу металевих прикрас, яка в цілому „налічує лише 3 % від загальної кількості прикрас..., але майже половину від кількості підвісок” [1:5]

Подібні тенденції відмічаються і в археологічних культурах більш пізнього часу на території України. Зокрема, Е. Хайредінова виокремлює схожий за типом монетний матеріал (перероблені на жіночі прикраси монети) в рамках аксесуарної частини т.зв. варварського жіночого костюму Південно-Західного Криму V-VII ст. Причому характерні жіночі прикраси аналізуються дослідницею в якості „етнопоказових особливостей костюму” і присутні як в межах „аланських” так і „східногерманських” компонентів [18: 4].

Значне місце у жіночих нагрудних прикрасах цього часу (V-VIII ст.) посідали візантійські монети, використання яких для наслідування та виготовлення прикрас описано у багатьох дослідженнях [5: 53].

Жіночі прикраси епохи Київської Русі містять кілька властивих дукачам XVII-XVIII століття морфологічних ознак та форм. Так, в оздоблені окремої модифікації срібних колтів середини XIII ст. використовувався конструктивно близький до дукачів елемент у вигляді дротяного обідка-оплітки [8, рис. 60], а монетоподібні підвіски (прорізні, у вигляді решітки або цільні) нагадують загальну форму дукача, та займають аналогічне місце в наборі нашійних жіночих прикрас [16, рис. 11, 16, 18].

Підкреслимо, що ми в жодному разі не отожднюємо дані типи прикрас, проте їхні правила ноші, ознаки формоутворення, а також функціональні особливості означення соціального статусу та прикраси-оберега, дозволяють розглядати комплекс жіночих прикрас епохи Київської Русі в якості раннього етапу в еволюції форми дукача.

Власне прикраси, що стали зватися дукачами, фіксуються у письмових джерелах в Україні на зламі у XVI-XVII ст. Як стверджує Т. Пацюра, за походженням номен дукач («намісто з монет») – результат переосмислення значення слова *дукат* «срібна, а потім золота монета», котре, ймовірно, через польську та німецьку мови було запозичене з італійської [9: 119]. Така особливість в етимології поняття „дукач” є важливою характеристикою саме монетної природи принаймні ранніх форм цієї жіночої прикраси.

Окрім вищезгаданої традиції використання в якості нагрудних прикрас монетного матеріалу, формування культури носіння дукачів має цілком очевидні риси наслідування медальєрної культури, як західноєвропейської, так і російської. У цьому контексті еволюція форми дукача є характерним прикладом синтезу монетних прикрас із медальєрними мистецтвом.

Саме по собі зародження медальєрної культури на території України сягає часів правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого, за яких у Подніпров'ї розвивалося власне монетне виробництво. У свою чергу, як відзнаки в Київській Русі „використовували нашійні гривні (золоті, срібні або бронзові обручі)”, що назагал візуалізували статус особи, її положення в оточенні сюзерна та заслуги перед князем і державою. Нагородою за віддану службу князю слугували переважно коштовні подарунки, серед яких часто траплялися грошові (монетні) одиниці. Їхнє публічне носіння на підтвердження факту відзнаки і є, по суті, початком медальєрної традиції.

Стосовно культури дукача дана риса має виключно симптоматичне значення, оскільки селянське середовище не мало і не могло мати аж до кінця XIX ст. права на державні відзнаки. [17: 17]. Натомість, „низова”, простолюдна ментальність копіювала і загальні контури традиції, і конкретні морфологічні рішення нагрудних офіційних прикрас.

Особливо виразно цей процес розпочинається на території Центральної та Західної України у XVII – на початку XVIII ст., коли починають складатися медальєрні системи Росії та країн Західної Європи.

Медальєрна традиція формується в Україні під впливом цілого ряду факторів, серед яких має місце і вплив конкретних історичних подій (наприклад, визвольна війна під проводом Б. Хмельницького, культурно-релігійне протистояння між католицької та православною традиціями), і фактори соціокультурного розвитку (виникнення нового заможного

стану козацької старшини, пожвавлення економічного життя в Гетьманщині тощо).

В цілому, зважаючи на характер та види медальєрного матеріалу, що в той чи інший спосіб потрапляв до кола жіночих прикрас, можна, на нашу думку, говорити про взаємовплив щонайменше двох культурних традицій: 1) західноєвропейської релігійної медалі, що побутувала на території України у вигляді т.зв. коронаток, хрестильних та весільних медальйонів та ін. 2) російської нагородної та коронаційної медалі кінця XVII – початку XVIII ст., що найчастіше представлена нагородними карбованцями Петра I та численними репліками з коронаційних медалей Катерини II.

Ранні форми дукачів фіксуються переважно за етнографічними дослідження другої половини XIX ст., також за окремими археологічними знахідками. Суттєве збільшення матеріалу фіксується лише в середині XVII ст., що, наприклад, на думку Г.Спаського, було пов'язано із соціальними змінами часів Руїни [14: 16, 28-30]

Ймовірно провідною формою дукачів цього часу є медальйон (монета) з вушком, зроблена методом лиття, рідше – карбування.

Наприкінці XVII століття вже відомі „панські” та „селянські” типи дукачів, що у більш широкому контексті є частинами відповідних аксесуарних комплексів жіночого одягу [7].

В цілому, саме козацько-старшинське середовище виступало своєрідним замовником цього типу прикрас, для чого використовувалися переважно золоті та срібні монети і медалі. Як писав Квітка-Основ'яненко „намисто з коралів, янтарю, перлів з дукатами або старими срібними карбованцями, іноді з золотими червінцями” носять на шії „жінки полковників та іншої старшини”, що загалом нагадує нагородні військові медалі [15: 130]

У свою чергу міщансько-селянська верства орієнтувалася на більш дешеві матеріали, наслідуючи при цьому форми та конкретні художні рішення „високого” медальєрного стилю. Ці ремінісценції стають основою і для подальших розробок форми бантів та окремих деталей комплексу. Наприклад, колір та вигляд стрічки, на яку підвішувався дукач, часто нагадують державні військові нагороди на портретах кінця XVII – XVIII ст.

Таким чином, ймовірним часом формування культури дукачів слід вважати хронологічний простір XVII століття, коли в межах селянського та міщанського станів на території України почали синтезуватися традиції використання монетних прикрас із формами медальєрного мистецтва.

У період гетьманщини на Лівобережній Україні (XVIII ст.) культура носіння дукачів стає чільною характеристикою ідентично українського побуту. На наш погляд, ціла низка історичних обставин зумовлюють формування на цій території ряду невід'ємних умов для перетворення звичаю на справжню традицію. Серед основних чинників

слід назвати: 1) наявність заможного та амбітного прошарку старшинських родин, що сформувалися у складні часи Руїни та прагнули здобути рівні права із російським дворянством; 2) існування давніх традицій золотарського ремесла, наявність монетної сировини та медальєрних зразків; 3) пожвавлення ярмаркової торгівлі та формування більш тісних соціальних відносин між міщанським та селянським середовищами.

Загалом на цей час в Україні формуються головні центри золотарства, що, у певній мірі, відповідають характерові розташування головних територіальних комплексів жіночих прикрас, до складу яких входять дукачі. Серед найголовніших слід назвати: міста Ніжин, Чигирин, окремі селища Лівобережної Черкащини та Полтавщини.

Окрім цього центрами виробництва жіночих прикрас, у тому числі і дукачів стає і Слобідська Україна, в межах якої до кінця XVIII століття сформувалися Воронежський, Полтавський та Харківсько-Чугуєвський центри.

В цілому, саме XVIII століття є часом формування класичної форми дукача, що вдало поєднало як монетні, так і медальєрні художні форми. Причому, саме у цей час виникає тип дукачів-монет як самостійної прикраси, що „були характерні лише для міщансько-селянського середовища” [12: 191].

Цілком самостійним стає і медальєрний тип дукачів, в межах якого синтезуються відповідні форми західноєвропейського та російського декоративно-прикладного мистецтва.

На початку XVIII століття провідною формою західноєвропейської традиції, що в якості прототипів та зразків присутня в матеріалі українських прикрас, є т.зв. коронаційні медалі, що їх папська курія карбувала з нагоди відзнаки „коронування” християнських богородичних ікон. Дукачі-коронатки (або коронашки) є, як правило, репліками саме цього медальєрного матеріалу. Найвідомішими є репліки з коронаційних медалей Охтирської [10] та Барської ікон Богоматері [11]. В цілому, поряд із західноєвропейськими монетами, дукачі цього типу є прикладом синтезу в межах народного мистецтва західноєвропейських та вітчизняних медальєрних форм.

Російський вплив в характері українських жіночих прикрас стає очевидно відчутним ще за часів правління Петра I, проте із особливою виразністю відмічаються в правління Катерини II.

Нагадаємо, що єдина відома на сьогодні міщанська легенда про походження дукачів переповідає обставини подорожі „цариці” Україною, під час якої вона начебто роздавала міщанкам монети та медальйони „за заслуги” перед короною [2]

Попре очевидну легендарність подібного твердження, державні святкування військових перемог (т.зв. векторіальні торжества) за часів правління Катерини II супроводжувалися масовим підписним продажем медалей та „даруванням” нагород та монет („дукатів”). Складовою частиною подібних

святкувань була „роздавання милостей” звияжним командирам та „усьому народу, що потерпав від труднощів” [6:210], що загалом дозволяє трактувати такі заходи в якості „форми вербальної та невербальної комунікації державної влади та підданих” [6: 211]

Таким чином, ніжинська легенда якщо і не є описом реальних історичних подій, вочевидь, віддзеркалює загальний настрій тодішнього міщанського середовища.

Відмітимо також, що масового поширення набували наприкінці XVIII століття не тільки коронаційні медалі Катерини II, але й т.зв. фьонеральні (посмертні), що розповсюджувалися за списками в провінції [6: 28-29].

Саме коронаційні та фьонеральні медалі „цариці” стають ще однією ланкою в традиції виготовлення та носіння т.зв. царський дукачів. Масового поширення набуває поєднання в межах одного медальйона образів „цариці небесної” (Богоматері) та „цариці земної” (самодержиці). В дівочому варіанті замість образу Богоматері фігурувала Св. Вмч. Параскева. Масовість цього типу дукача підтверджується і різноманітністю техніки його виготовлення: від лиття, до монетних гібридів або карбування.

В образно-стилістичному аспекті використання в якості прикрас монетного або медальєрного матеріалу із державною символікою (двоголові орли, портрети „цариць” або „царей” тощо) можна пояснити цілком закономірним для селянського менталітету традиціоналізмом та християнськими чеснотами, що описували земну владу як інверсію „влади Божої”.

В межах XVIII століття формуються і найбільш відомі форми „банту” дукачів, що виникають в межах Лівобережного Північного Подніпров'я, але згодом поширюються на територію Слобідської України.

Важливо відмітити, що в образно-стилістичній еволюції дукачів віддзеркалені практично усі головні історичні перипетії Російської імперії: війна із Наполеоном, монетно-грошова реформа, Балканські війни та навіть обставини Кримської війни. Усі згадані події спричинювали потрапляння монетного та медальєрного матеріалу до обігу сільських та містечкових золотарів, а відтак – отримували свої репліки в медальйоні дукача або формі банта. Так, в колекції Сумського краєзнавчого музею міститься дукач, зроблений на основі оригінальної медалі „За взяття Парижа” (1814 р.) [13]; колекція Чугуївського музею імені Рєпіна володіє дукачем-медаллю „За оборону Севастополя” (1852 р.) [19], а в приватному зібранні №3 – „За покорення Західного Кавказу” [11]

В другій половині XIX століття Російська імперія переживає промислову революцію. Поступовий злам традиційної культури призводить до відозміни традиційного строю, що закономірно розпочинається із аксесуарної частини жіночого вбрання.

У 1860-х рр. починають формуватися нові транспортні мережі, які налагоджують систематичну та масову доставку фабричних товарів та частково знищують місцеві промисли та дрібну ремісничу практику. Саме в цей час дослідники української старовини відмічають загальне зниження художніх властивостей українського костюму. Наприклад, М. Сумцов, характеризуючи побут та промисли слобожан підкреслює загальний „занепад в народі художніх інтересів”: „...У побуті усе художнє пішла на спад і зникло, наприклад старі живописні костюми... Відбулося майже повне спустошення народної естетики” [15: 234].

На середину XIX століття в межах Російської імперії проживає до десяти народностей, що в межах традиційних жіночих комплексів прикрас використовують монетний та медальєрний матеріал (мордва, чуваші тощо). Усі вони відчувають помітний тиск з боку прикрас фабричного виготовлення. Щодо України особливо масовими були т.зв. „дукачі Кучкіна”, – карбовані бляшки із написом „украшення для женщин и девиц”, що відтворювали загальні принципи традиційного українського дукача.

Відмітимо, що український традиційний дукач, ймовірно врятувало те, що ця прикраса аж до початку XIX століття не була ринковим товаром, а, як правило, виготовлялася на замовлення [12: 188]

З іншого боку подрібнення виробництва внесло свої корективи до образно-стилістичного характеру прикрас. З усього розмаїття форм та прийомів зберігаються, зрештою, лише ті, що є функціонально та виробничо виправданими. Дукач або перетворюється на натільний оберег і носить разом із хрестиком, або стає заручником місцевої моди: Приміром, на Чигиринщині наприкінці XIX – на початку XX століття до дукачів відносять „різні за технікою виготовлення та художньою цінністю прикраси”, а відтак, „для одних верств населення це була святкова прикраса, для інших – повсякденна невід'ємна річ, як оберег, що носився як натільний хрестик” [7]

Остання фаза побутування традиції дукачів пов'язані із подіями визвольних змагань 1917-1921 рр. та періоду радянської „коренізації”. Втім, на наш погляд, існування т.з. радянського дукача і сумнівним та надзвичайно слабо обґрунтованим, а окремі публікації подібних предметів містять, на наш погляд, видимі риси фальсифікату [4]. Жодна державна колекція не володіє таким дукачем.

Висновки. Таким чином, традиція носіння монети в якості прикраси, оправленої у відповідну оздобу або навіть в одиничній комбінаториці, на території України не переривалася від античних часів. Звертають на себе увагу не тільки окремі факти використання монетного матеріалу переважно латенського часу (римські пам'ятки з початку I тис. н.е., пам'ятки черняхівської культури), але й свідчення впливу монетних прикрас на місцеву естетичну культуру, її відозміни та трансформації під дією

Рис. 1 (а, б). Дукач з бантом. Слобожанщина, поч. XIX ст. Репліка з монети 1801 р.

Рис. 2 (а, б). Дукач «плетеним» бантом. Перша половина XVIII ст. Репліка з монети Петра I, 1724 р.

Рис. 3. Дукач. Друга пол. XVIII ст. «Цариця з короною».

Рис. 4. Дукач. Друга пол. XVIII ст. «Цариця»

Рис. 5 (а, б). Дукач з бантом. Репліка австрійської монети. Перша половина XIX ст.

Рис. 6. Дукач. Друга пол. XVIII ст. «Цариця з короною».

Рис. 7 (а, б). Дукач з бантом. Репліка австрійської монети Марії-Терезії. Перша половина XVIII ст.

Рис. 8. «Украшение для женщины и девиц». Штампована бляшка-дукач фабричного виробництва. Кінець XIX ст.

знайомства із середземноморським та малоазійським культурним ландшафтом.

Цілком очевидно, що формування культури дукачів має подвійну природу. Дукач може вважатися різновидом монетного матеріалу („зіпсована” виведена із обігу монета, або ж наслідування справжнім монетним зразкам), або типом „низової”, саморобної медальєрики. Подібна колізія видається нам методологічно важливою, оскільки вона істотно змінює контексти аналізу предмету та на пряму стосується джерел походження цього типу прикрас.

Для більшості дослідників дукач є формою медальєрного мистецтва. На нашу думку, слід окремо підкреслити вплив традиції монетних прикрас. Часом формування традиції носіння дукачів є, ймовірно, перша половина XVII ст., що підтверджується висновками спеціалістів різних галузей знань, від нумізматів до мовознавців. Утім важливим етнокультурним явищем традиція носіння дукачів стає у XVIII ст.

Основні типи медальєрних форм, що знаходили відповідне віддзеркалення в культурі дукачів, спираються, на наш погляд, на дві історико-культурні традиції: західноєвропейську (римо- та греко-католицьку) та російську (православну). Їхній взаємовплив, а подекуди і відверте зіткнення, в значній мірі пожвавило еволюцію форми дукачів, спричинило зміни в образно-стилістичних рисах та значно розширило загальний художньо-естетичний діапазон виробів.

Перспективи дослідження. Дослідження має як теоретичні, так і практичні аспекти. Автором розробляється академічний каталог дукачів, як українських нашійних прикрас, здійснюються реставраційні та історико-атрибуційні заходи в державних зібраннях та в приватних колекціях.

Список літератури:

1. Бобровська О.В. Намисто та підвіски у вбранні населення черняхівської культури: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.04 / О.В. Бобровська ; НАН України; Ін-т археол. — К., 2000. — 20 с. — укр.
2. Добровольский П.М. Путешествие императрицы Екатерины II чрез Черниговский край // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. — Чернигов, 1903. — Вып. 5. — Отд. 2. — С. 85-86.
3. Забашта Р. Скульптура слов'ян-язичників і художня традиція античного світу (до проблеми історико-культурної сув'язі) // Студії мистецтвознавчі. — 2009. — №3(27) — С.20-39.
4. Самков О. Нариси з історії золотарства на Черкащині / О. М. Самков. — Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2010. — 108 с.
5. Кропоткин, В. В. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры / В. В. Кропоткин. — М.: Наука, 1967. — 118 с.
6. Екатерина Великая: эпоха российской истории / Международная конференция: Тезисы докладов. Санкт-Петербург, 26 – 29 августа 1996 г. / Отв. редакторы Т. В. Артемьева, М. И. Микешин. — СПб: СПбНЦ, 1996. — 327 с.
7. Мінаєв М. Дукачі Чигиринщини // Чигиринські вісті. — 1993. — 7 липня
8. Никольская Т. Земля вятичей. К истории населения бассейна Верхней и Средней Оки в IX—XIII вв. / Т. Н. Никольская. — М., 1981 — 205 с.
9. Піцура Т.П. Карпатські назви жіночих прикрас для ший у реєстрі «Словника української мови» за редакцією Б.Грінченка // Творча спадщина Бориса Грінченка й українська національна ідея [Текст] : матеріали наук. конференції до 145-ої річниці з дня народження Бориса Грінченка. — Луганськ : СПД Резніков В. С., 2008. — С.113-122
10. Приватна колекція №2
11. Приватна колекція №3
12. Смирнова, Н. Дукачи из коллекции музея исторических драгоценностей Украины / Н. Смирнова // Музеї України. — 2006. — № 1. — С. 13-14
13. СОКМ, ін. № М-32 КВ-15885
14. Спаський Г. Дукачі і дукачі України. Історико-нумізматичне дослідження / Г. І. Спаський. — К., Наукова думка, 1970. — 170 с.
15. Сумцов М. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці / М. Ф. Сумцов. — Х.: Атос, 2008. — 558 с.
16. Успенская А. Нагрудные и поясные привески // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. Труды ГИМ, 43 / А. Успенская. — М., 1967
17. Учреждение орденов и других знаков отличия. — СПб, 1892. — 115 с.
18. Хайредінова Е. А. Жіночий костюм варварів Південно-Західного Криму V-VII ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.04 / Е. А. Хайредінова ; НАН України, Ін-т археол. — К., 2011. — 19 с.
19. ЧІКЗ ім. І. Репіна, ін. № Н-1766 КП-1283